MEMORIALISTICA LUI A. D. XENOPOL

DE

AL. ZUB

Interesul „literaturii mărturisirilor" abordată în oricare din speciile ei, este dincolo de orice îndoială[1]. Jurnale, memorii, note de călătorie, chiar scrisori (atunci cînd — extravertite, ca la Ioan Ghica de pildă — se vor file de cronică), constituie în același timp modalități literare și surse indispensabile de informație. În toate aceste direcții A. D. Xenopol s-a manifestat cu o stăruință care, dacă n-a lăsat multe pagini strălucite, nu poate fi nici trecută cu vederea. O cercetare a lor integrală nu stă în intenția noastră, ea necesitînd un cadru cu mult mai larg. Ne vom limita, în cele ce urmează, la evidențierea principalelor sale manifestări memorialistice, susceptibile să intereseze, în măsură inegală, desigur, istoria și literatura.

*

„Nu am obiceiul de a vorbi de mine", declara în 1906 Xenopol, apărîndu-se împotriva unor detractori[2]. Cu toate acestea el publicase pînă atunci, sub semnătură proprie sau sub pseudonim, numeroase pagini cu caracter autobiografic în „Convorbiri literare", „Voința națională", „Revista politică", „Lumea ilustrată", „Arhiva", „Dochia", „Literatură și artă română", „Românul literar".

Unele dintre ele fuseseră strînse în volumul *Amintiri de călătorie* (Iași, 1901), altele vor constitui, peste cîțiva ani, substanța acelor *Tablouri din natură* publicate în colecția „Biblioteca Iașilor" (1913). Cîteva, necuprinse vreodată în volum, au rămas închise în „Noua revistă română" și „Viața românească", iar *Istoria ideilor mele*, scrisă în preajma primului război mondial, nu va intra în circulație decît postum, un fragment fiind publicat de D. Gusti în „Arhiva pentru știința și reforma socială" (1921), iar

---

[1] Silvian Iosifescu, *Literatura de frontieră*, București, E. P. L., 1969, p. 109—206: *Literatura mărturisirilor*; p. 207—240: *Călătorii*. Vezi și I. Petrovici, *Literatura de memorii și călătorii*, în vol. *Rotocoale de lumină*, București, 1934, p. 125—134.

[2] *A. D. Xenopol și Gheorghe Kernbach*, „Arhiva", Iași, XVII, 1906, nr. 12, p. 572.

textul întreg de I. E. Torouțiu (1934). Acestuia din urmă îi datorăm și tipărirea unei pagini de jurnal din 1864, rămasă printre manuscrisele istoricului.

Editorul menționa însă că „într-un carnet gros pe care A. D. Xenopol l-a purtat cu dînsul din 1866 pînă după 1900, prin Germania, [...] prin Franța, [...] se găsește un foarte bogat material: cugetări, poezii originale, traduceri, imitațiuni (Lamartine, Byron, Heine ș.a.)"[3], care ies din teritoriul memorialisticii, fără să se îndepărteze totuși prea mult de frontierele ei. Fiindcă poezia lui Xenopol, ca și proza de altfel, are o accentuată tentă filosofică și moralistă, constituind — pînă la urmă — un mijloc de confesiune, în care gînditorul prevalează asupra artistului. Aceasta și explică înclinarea criticii literare de a-i refuza un loc, oricît de modest, în spațiul ei[4]. Negînd orice interes poeziilor lui Xenopol, risipite sub pseudonime, T. Vianu aprecia ca „modest" chiar și „talentul descriptiv" al publicistului[5]. Aici însă părerile sînt împărțite și s-ar putea observa chiar că notele lui de călătorie au întrunit mai ales aprecieri pozitive. M. Dragomirescu, de pildă, descoperea în ele „pagini admirabile", regretînd însă că autorul a inserat și „citații de versuri pretențioase", neispirate[6].

Interesul suprem al memorialisticii rămîne oricum cel documentar, chiar dacă experiența inerent limitată a autorului nu poate acoperi decît o arie restrînsă de cunoaștere și de raporturi[7]. În cazul lui Xenopol, valoarea documentară a notelor de călătorie și a retrospectivelor autobiografice decurge din formația sa de istoric, jurist și filosof. Perspectiva cercetătorului, aplecat asupra realităților trecute sau imediate, se recunoaște mai ales în însemnările lui de călătorie, prin care ni se dezvăluie un aspect nou, o față complementară a personalității lui Xenopol. Istoricul face loc iubitorului de frumos, literatului, pentru care călătoria nu e o simplă evadare din preocupările cotidiene, ci o cerință a sufletului avid de noi orizonturi.

În genere literatura noastră nu excelează în memorii, scrierea lor reclamînd însemnări sistematice, măsură, spirit critic. O exagerată și falsă discreție pare a motiva încă atitudinea unora față de acest gen de literatură, atitudine izvorîtă desigur și din teama deformărilor, a lecturilor și înțelegerilor pripite. Totuși, cum observa N. Iorga, „oricine a prins în amintirea sa ceva din faptele mari ale unei epoci, ceva din personalitatea unui om hotărîtor, n-are dreptul să ducă în mormînt fărîme de adevăr trăit care nu sînt ale lui"[8].

---

[3] I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, IV, București, 1933, p. 312.

[4] Cf. Remus Zăstroiu, *Preocupările literare ale lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa.* București, Edit. Acad., 1972, p. 345—356.

[5] T. Vianu, *Istoria literaturii române*, publicată împreună cu Ș. Cioculescu și Vl. Streinu, București 1944, p. 246—247.

[6] M. Dragomirescu, *Întipăriri de la țară de A. D. Xenopol.* „Convorbiri critice", II, 1908, nr. 1, p. 89—90.

[7] E. Lovinescu, *Memorii, 1900—1916.* București, (1930), p. 7—8.

[8] N. Iorga, *Învățăminte din viața și domnia lui Cuza Vodă*, „Neamul românesc literar", I, 1909, p. 418.

Biografia lui Xenopol nu e, desigur, dintre cele spectaculare, cu toate că existența savantului n-a fost lipsită de suprafață socială. În cea mai mare parte, ea s-a desfășurat însă într-un cerc de abstracții ideologice și de preocupări profesionale, cu fapte și experiențe reduse, care nu solicită prea mult curiozitatea publică. Interesul unei asemenea biografii stă, sub raport memorialistic, în posibilitatea de a explica formația intelectuală a cărturarului, orientarea lui social-politică, dialectica ideilor fundamentale din opera sa.

Este ceea ce a făcut Xenopol scriind, după modelul lui Edgar Quinet[9], *Istoria ideilor mele*. Deprins să explice totul genetic, el credea necesar să-și prezinte singur opera, în structura și resorturile ei intime, convins că ea reprezenta partea lui cea mai bună, mesajul prin care se legitima în fața semenilor săi. Căci „mai la urmă, observa cărturarul, cum am simțit eu florile sau spinii existenței, mă privesc pe mine și ele pot să intereseze numai într-un grad mai restrîns lumea ce voi lăsa-o după mine. Cele ce am cugetat însă vor rămîne întrupate în scrierile ce am alcătuit și a arăta chipul cum ele s-au născut în mintea mea poate să aibă oarecare însemnătate și pentru alții"[10]. Numai că în timp ce Quinet ținea să înfățișeze în *Histoire de mes idées* (1858), individualizată, „istoria morală a generației" sale, punînd în evidență mai ales „spiritul care a suflat" asupra ei[11], Xenopol își îndreaptă atenția aproape exclusiv asupra dezvoltării ideilor proprii. Ceea ce urmărea el era să prezinte mai mult „înșirarea logică a gîndirilor" sale, decît să analizeze „substratul lor pasional"[12]. Comună celor doi memorialiști le este însă încercarea de a obiectiva împrejurările ce au contribuit la realizarea operelor respective și mai cu seamă ardentul lor patriotism[13], constanța ideologică.

Istoricul obișnuit să cerceteze epocile trecute, sociologul și publicistul aplecat asupra realităților cotidiene afla răgazul să-și scruteze propria existență. Fapt remarcabil, căci atenția noastră e îndreptată îndeobște spre cunoașterea altora și fiecare om — după cum observa Nietzsche, parafrazînd îndemnul socratian — este pentru sine ființa cea mai depărtată.

La Xenopol deprinderea de a se observa, de a-și judeca gesturile, era foarte timpurie, căci la 25 mai 1864 el însemna pe o pagină de jurnal că deși jurase aproape de a nu-și mai așterne reflecțiile pe hîrtie (așa dar o făcea în mod obișnuit), a ținut să fixeze, pentru aducere-aminte, un moment de intensă bucurie. Adolescentul care împlinise 17 ani și lupta cu o boală trecătoare, constata cu gravitate că nu era singur. „Aoujourd'hui j'ai reconu que j'avais quelques amis en ce monde"[14]. Era vorba de verișoarele

[9] Edgar Quinet, *Histoire de mes idées*, în *Oeuvres completes*, t. X, Paris, 1858.
[10] A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, în I. E. Torouțiu, *op. cit.*, p. 368.
[11] Edgar Quinet, *op. cit.*, p. III—IV : Préface.
[12] I. E. Torouțiu, *op. cit.*, IV, 1933, p. 368.
[13] Edgar Quinet, *op. cit.*, p. 269.
[14] I. E. Torouțiu, *op. cit.*, V, 1934, p. 172—173.

lui, Cleopatra Petit și Clara Stamati, dinaintea cărora o fotografie din aceeași epocă ni-l înfățișează, îngenunchiat cu galanterie, în costum de cavaler[15].

Nu știm dacă A. D. Xenopol a continuat să facă asemenea notații și mai tîrziu. Cert este că scrisorile trimise de la Berlin lui I.C.Negruzzi le suplinesc în bună parte, ele constituind, pentru perioada studiilor universitare (1867-1871) un veritabil jurnal, țesut ca și autobiografia din 1913, din elemente ce configurează formația lui spirituală. „Dacă aș putea să-ți spun ceva, îi scria prietenului său de la Iași, ar fi numai din viața interioară, din lumea ideilor"[17]. Întîlnim totuși în cele 36 de scrisori nu numai informații erudite asupra lecturilor sale, impresii despre oameni, judecăți critice care anunță pe viitorul savant, ci și destule alte elemente prin mijlocirea cărora se poate reconstitui procesul formației și al maturizării lui intelectuale[17]. Epistolierul își dezvăluie firea comunicativă, proiectele științifice și literare, concepția privitoare la cultura națională.

De o mare valoare informativă și documentară, scrisorile lui Xenopol sînt indispensabile nu numai biografului său, ci și oricărui cercetător care se ocupă, sub un raport ori altul, de cunoașterea epocii. Nu vom insista asupra lor, căci ele au fost utilizate deja în studiile privitoare la formația cărturarului și la raporturile sale cu Junimea[18]. Relevăm numai, în treacăt, interesul lor memorialistic, atestînd continuitatea unor preocupări. Erudite, confesive, ele cuprind numeroase știri despre dificultățile financiare ale familiei, despre proiectele științifice și necazurile sentimentale ale tînărului. S-ar putea spune că e un specimen de „Bildungsroman", în care N. Iorga descifra tardiv, după publicarea scrisorilor, lărgimea de orizont, fermitatea gîndirii și spiritul critic, cu nimic mai prejos de acela al lui Maiorescu[19].

Să amintim, din atîtea pagini de veritabilă frumusețe, una care anunță pe autorul *Amintirilor de călătorie*. Iată-l descriind, la 31 mai 1871, ca odinioară Kogălniceanu [20], dar mai detaliat și mai expansiv, insula Rügen pe care tocmai o vizitase a doua oară [21]. „Punctul unde am debarcat (Stubbenkammer) — scria Xenopol, ispitindu-și prietenul să nu treacă cu vederea asemenea locuri — se înalță la vreo 500 de picioare deasupra mării, maluri prerupte de cridă cu totul albă și cununate de păduri înalte de brazi și de fagi. Cînd te urci pe mal, vezi marea la o întindere nesfîrșită printre porțile naturale făcute de naltii arbori ce-și împreună vîrfurile cununei lor. Seara efectul este deosebit ; stîncile cele de cridă par a deveni transparente . . . Printre stîlparii urieși ce se cobor pînă în valuri, se pierde

[15] Colecția familiei N. D. F. Xenopol.

[16] *Ibidem*, II, 1932, p. 18.

[17] *Ibidem*, p. XX—XXI : *Introducere*.

[18] Vezi îndeosebi D. Bodin, *A. D. Xenopol și „Junimea"*. Extras din „Convorbiri literare", București, 1937 ; N. Gogoneață și Z. Ornea, *A. D. Xenopol*, București, 1965

[19] N. Iorga, *Istoria literaturii românești contemporane*, I. *În căutarea formei*, București, 1934, p. 96.

[20] M. Kogălniceanu, *Scrisori*. București, 1913, p. 93, 162—163.

[21] I. E. Torouțiu, *op. cit.*, II, p. 107. Pe urmele lui va călători Samson Bodnărescu, făcînd și acesta o descriere a insulei, păstrată în arhiva scriitorului (Biblioteca Academiei).

privirea pe întinderea mării, care în umbra înserării pare a se evapora și a se pierde în văzduhul cu care se confundă ; mare și aer și cer par a nu face decît una ; marea nu mai samănă a fi decît aer sau eter condensat. O înșelare fermecătoare te face să crezi că plutezi în aer, că ești în aer, poate în lăcașul zeilor Wothan și Hertha, a căror cult odinioară se serba în pădurile insulei. Și astăzi se vede înlăuntrul insulei lacul Herthei, pe malul căruia sînt încă pietrele de jertfă, udate de atîtea ori de sînge de om". Stînd pe aceste pietre, el cugeta la „tainica groază" ce o vor fi inspirat altădată sangvinarele sacrificii și care acum erau doar povestite cu o anume sfială. „Istoria nu există pentru ei — constata Xenopol — și chiar poveștile încep a se stinge în sufletul locuitorilor". O demitizare treptată s-a petrecut cu tot ce constituia, în timpuri străvechi, sursă de autoritate ; legendele s-au refugiat în cărți, „ca florile într-un erbariu". Sub raportul nimicirii superstițiilor, era fără îndoială un progres. Dintr-un alt punct de vedere, însă, era o pierdere, căci „poezia, constata Xenopol, voește să fugă de prin tainicile dumbrave și "totul apare numai întrucît este în adevăr: piatra e piatră, fagul fag și locul un simplu loc" [22]. Reflecția precede protestul lui Eminescu împotriva unei civilizații mecanice care strivea bunuri spirituale de neînlocuit. Interesantă în sine, ea capătă încă mai mult relief dacă o punem în relație cu seria de *Studii asupra stării noastre actuale*, publicată, la aceeași epocă, în „Convorbiri" [23]. Explicînd *geneza* acestor studii, Xenopol își formula astfel crezul evoluționist : „Cauza cea de căpetenie a relelor ce ne bîntuie este că introducerea așezămintelor străine s-a făcut în *mod năprasnic*, fără o cugetare înceată și serioasă, fără o cunoștință a stării noastre și a necesităților ce aveam" [24].

Scrisorile către I. C. Negruzzi, inestimabile surse informative, trebuie abordate așa dar și din perspectivă memorialistică, ele ținînd de un gen special, mult mai cultivat în alte literaturi [25]. În cazul de față scrisorile anunță deopotrivă pe autorul notelor de călătorie și pe cel al *Istoriei ideilor mele*.

*

A. D. Xenopol a călătorit mult și pe itinerarii diverse, care nu s-ar putea reconstitui decît anevoie, într-un cadru care depășește intențiile noastre. Faptul trebuie pus în legătură, firește, cu structura și formația lui sufletească, dar și cu apetitul deosebit al epocii pentru cunoașterea altor spații. Căci pasiunea pentru călătorie izvora și din deschiderea societății românești din veacul trecut către lumea din afară, sprijinită desigur și de extinderea instrucției publice, perfecționarea mijloacelor de

[22] *Ibidem*, p. 108—109.
[23] A. D. Xenopol, *Studii asupra stării noastre actuale*. „Convorbiri literare", 1870—1871.
[24] I. E. Torouțiu, *op. cit.*, p. 109.
[25] G. Călinescu, *Scriitori străini*, București, 1967, p. 723.

locomoție, interesul sporit pentru locuri istorice și pitorești, pentru biserici, ruine, etc. [26]

Această pasiune a născut în chip firesc și o literatură a călătoriilor, foarte abundentă spre sfîrșitul secolului. Ea avea însă, începînd de la Spătarul Milescu, numeroși precursori atît în ceea ce privește călătoriile prin țară, cît mai ales cele de peste hotare. Incitat de civilizația Apusului, Dinicu Golescu și-a scris însemnările cu gîndul la starea de tristă obscuritate a patriei sale. La fel va face I. Codru-Drăgușanu în *Peregrinul transilvan*, spre deosebire de V. Alecsandri care prefera călătoria fără țintă, în care emoția se nutrește în fiece clipă din imprevizibil. În notele lui de călătorie în Africa sau prin munții Moldovei recunoaștem perspectiva artistului încrezător în capacitatea simțurilor sale de a recepta lumea și de a o transcende. Mai multă rigoare a observației se întîlnește la Alecu Russo, care a scris, în manieră de reportaj, nu numai despre oamenii și locurile țării sale, ci și despre peisajul alpestru din Șvițera, evocat mai tîrziu de Xenopol, de Gh. C. Mugur [27], Elena Văcărescu ș. a. [28]. D. Bolintineanu a făcut însemnări despre călătoriile sale în Bulgaria, Macedonia, Muntele Athos, Egipt, Palestina, Asia Mică, [29] iar I. Maiorescu a descris, cu interes etnografic, un *Itinerar în Istria*, publicat postum [30]. Din aceeași perspectivă și-au scris *Impresiile de călătorie în țara aromânilor* Petru Vulcan [31] și—cu un orizont mult mai larg — T. T. Burada [32]. Notînd, la rîndul său, *Suveniri și impresiuni de călătorie*, Aron Densușianu avea, ca și Petru Bănățeanu, ochiul deschis asupra vieții istorice a românilor din provincia transcarpatină [33]. A. Odobescu arăta interes mai cu seamă pentru pitoresc *(Cîteva ore la Snagov)* și pentru valorile de artă, pe cînd I. C. Negruzzi își îndrepta atenția, în capricioasele *Primblări* din 1868, spre locuri și caractere, ca și în *Copii după natură* (1874).

Să amintim încă, spre a sugera doar această abundență memorialistică, notele de călătorie ale lui N. Gane [34], G. Murnu [35], Artur Gorovei [36],

---

[26] D. Drăghicescu, *La passion des voyages*. „La Roumanie", București, IX, 1906, nr. 2155 (6/19 apr.), p. 1. Vezi și Faustus, *Le rôle des voyages dans l'éducation nationale*, *ibidem*, nr. 2239 (19 iul./1 aug.), p. 1—2.

[27] Gh. C. Mugur, *Din Țara Lacurilor*. „Evenimentul", XV, 1907, nr. 169, p. 1—2; nr. 170, p. 1—2.

[28] Elena Văcărescu, *Pe lacul de Lucerna*. „Evenimentul", XIX, 1911, nr. 137, p. 2 (traducere din „Le Figaro").

[29] D. Bolintineanu, *Călătorii*. București, 1915, 2 vol.

[30] „Convorbiri literare", II, 1868, p. 1—6; 1872, p. 117—126, 139—151, 183—191.

[31] „Epoca", III, 1897, nr. 534—536, p. 1—2.

[32] T. T. Burada, *O călătorie în Dobrogea*, Iași, 1880; *O călătorie la Muntele Athos*, Iași, 1884; *O călătorie în satele românești di Istria*, Iași, 1896; *O călătorie la românii din Silezia*, Iași, 1896; *O călătorie la vlahii (românii) din Kraina, Croația și Dalmația*. „Arhiva", 1908, nr. 7—8 etc.

[33] Cf. N. Iorga, *Istoria literaturii românești contemporane*, I, București, 1934, p. 142.

[34] N. Gane, *Impresiuni de călătorie*, în vol. *Păcate mărturisite*, Iași, 1904, p. 183—245.

[35] G. Murnu, *Atena și ruinele ei*. București, 1910.

[36] Artur Gorovei, *Prin țară. Însemnări de călătorie*, „Noua revistă română", XIII, 1913, nr. 23—24.

Calistrat Hogaș, călătoriile celui din urmă (*Pe drumuri de munte* și *În munții Neamțului*) fiind — evident — simple pretexte pentru literatură.

Numeroase alte note din călătoriile prin țară sau de peste hotare risipite în presa epocii, au scris apoi publiciști de mai mică însemnătate [37].

În ceea ce-l privește pe Xenopol, am semnalat deja interesul său deosebit pentru călătorii. Din 1884 pînă în 1913 el a încredințat tiparului o mulțime de însemnări [38], la care nu ne vom putea referi aici decît în linii generale, schițînd doar direcțiile de interes.

Să observăm mai întîi înțelesul înalt, regenerativ, pe care Xenopol îl atribuia călătoriei. „Totdeauna am căutat ca să-mi scald cugetarea și simțirea în izvorul vecinic proaspăt al naturei, mărturisea el. Și ce am văzut, am spus, pe cît mi-a fost prin putință ; ce am simțit însă a fost totdeauna deasupra puterii mele de rostire" [39]. Savantului deprins să respire mai mult aerul bibliotecilor, călătoria îi revela semnificația adîncă a străvechiului mit al lui Anteu. „De cîte ori ne apropiem de totul din care ne-am desfăcut, observa el, simțim că mintea și sufletul ne întinerește" [40].

Din această convingere au izvorît îndemnurile sale la drumeție, rostite în cadrul Academiei Române, unde sprijinea — de pildă — propunerea lui T. Maiorescu de a se organiza excursii [41] ; în cadrul Societății științifice și literare, unde îl invita pe Calistrat Hogaș, fostul său coleg,

---

[37] G. Melidon, *O călătorie în Moldova de Sus (1855)*, „Neamul românesc", XI, 1916, nr. 5 ; Vincențiu, *Dorul (Impresiuni de voiagiu)*, „Opinia", II, 1898, nr. 71, p. 1—2 ; Archibald, *Impresiuni de călătorie*, „Conservatorul", III, 1903, nr. 205—208, 214 etc. ; idem, *Impresii de călătorie. Note de om necăjit*, București, (1915) ; Gh. Silvan, *Munții Teleajenului*, „Calendarul Minervei", București, 1909, p. 193—226 ; N. Manolescu, *Amintiri de călătorie în America*, „Voința națională", IV, 1887, nr. 927 sqq. ; Silyus, *Note din Germania*, „Opinia", I, 1897, nr. 11—12, 19 ; Blag, *Din țara tăcerei*, „Opinia", I, 1897, nr. 50, p. 1—2 (Note din Suedia) ; Tristis, *Spre Apus. Note de drum*, „Opinia", I, 1897, nr. 4, 28, 32 ; Russu-Șirianu, *Note din Italia* „Tribuna poporului", VII, 1903, nr. 77—92 ; Don Emilio, *Cutreerînd Orientul în 1915. Note de călătorie*, „Evenimentul", XXVII, 1919, nr. 77 sqq.

[38] A. D. Xenopol, *Mehadia. Impresiuni de călătorie.* „Convorbiri literare", XVII, 1884, nr. 10—12 ; *O călătorie la Dorna în Bucovina*, „Voința națională", III, 1886, nr. 582—586 ; „Arhiva", XI, 1900, nr. 1—2 ; *Împrejurimile Dornei*, „Revista politică", Succava, II, 1887, nr. 4—5, 11 ; *Amintiri de călătorie* (sub pseudonimul Helvetius), „Voința națională", IV, 1887, nr. 913, 914, 917, 919, 921—924 ; VII, 1890, nr. 1787—1791 ; „Arhiva", XI, 1900, nr. 5—12 ; „Evenimentul", IX, 1901, nr. 31 ; *O excursie la Rădășani*, „Lumea ilustrată", II, 1893, nr. 25—26 ; *Nürnberg*, „Dochia", I, 1896, nr. 8 ; *O excursiune la Karlsbad* (sub pseudonimul Vitold), „Arhiva", VII, 1896, nr. 9—10 ; *Amintiri de călătorie*, Iași, 1901 ; *Amintiri din călătorie. Reichenhall și Salzburg*, „Literatură și artă română", VIII, 1904, p. 196—208 ; *Marea*, „Romanul literar", III, 1905, nr. 7 ; *De pe Aventin, ibidem*, nr. 34 (și Ilustrațiunea națională", 1913) ; *Pădurea, ibidem*, IV, 1906, nr. 20 (text reprodus și în „Evenimentul", XIV, 1906, nr. 78) ; *Amintiri din Italia, ibidem*, III, 1905, nr. 24—33 ; *Un suiș pe Ceahlău*, „Arhiva" XVII, 1906, nr. 6 ; *Teiul din Schonua , ibidem*, XVII, 1906, nr. 7—8 ; *Muntele Le Grand Salève de lîngă Geneva*, „Românul literar", V, 1906, nr. 12 ; *Întipăriri de la țară*, „Arhiva", XVIII, 1907, nr. 9 ; *Orașul Dorohoi*, „Noua revistă română", VIII, 1910, nr. 4 ; *Rîșnovul de lîngă Brașov*, „Viața românească", VII, 1912, nr. 5—6 ; *Din fuga trenului*, „Noua revistă română", XIV, 1913, nr. 20 ; *Tablouri din natură*, Iași, 1913.

[39] Idem, *Amintiri de călătorie*, Iași, Tip. H Goldner, 1901, p. I.

[40] *Ibidem.*

[41] „Analele Academiei Române". Dezbateri, XV, 1892—1893, p. 192.

să-şi citească notele de călătorie [42] şi organiza vizite la monumentele istorice din localitate ; în cadrul revistei „Arhiva", unde a încurajat publicarea de asemenea note [43] şi mai ales în cadrul Universităţii din Iaşi, unde a profesat timp de peste trei decenii, îndemnînd pe studenţi să-şi deschidă sufletele spre realităţile imediate. I-a însoţit, uneori, în excursiile din împrejurimi, iar atunci cînd aceştia vor să organizeze o excursie în Grecia, ei îl invită şi pe Xenopol, de la care le venea îndemnul [44]. Sora istoricului, scriitoarea Adela Xenopol, pare a fi nutrit aceleaşi aspiraţii, căci a publicat şi ea însemnări de călătorie din Transilvania, Elveţia etc. [45], iar unul dintre nepoţii săi, Matei, stins în adolescenţă, se dedicase cercetărilor geografice, colaborînd chiar la „Revue de géographie" din Paris. Poate că această pasiune a călătoriilor fusese adusă în familie de bătrînul Dimitrie Xenopol, pe care cărturarul şi-l amintea din copilărie, cîntînd „melodii triste şi melancolice din ţara lui îndepărtată" [46]. Contactul cu natura, în grădina de lîngă casa din Păcurari ori pe moşia lui Iordache Ruset de lîngă Bacău, unde a copilărit o vreme, i-a sădit în suflet, neîndoelnic, dorul călătoriei. „Din aceste, cu siguranţă, se dezvoltă în mine — declară singur — acea mare iubire a naturei care a dat mai tîrziu naştere la însemnarea amintirilor mele de călătorii şi a impresiilor mele din natură" [47].

Fără îndoială, n-a fost un interes mimat şi nici un simplu pretext pentru a face literatură. „De cum începe a adia vîntul de primăvară, mărturisea Xenopol, un dor nesfîrşit se aprinde în sufletul meu, dor straniu şi neînţeles" [48]. Cărturarul se surprinde pîndind „văzduhul azuriu" mişcarea graţioasă a păsărilor ce stăpînesc înălţimile ori ascultînd şoapta neistovită a pîraelor de munte. El cedează dorinţei de a călători fără constrîngeri şi în această pasiune se relevă o altă trăsătură a sufletului său, în stare să-i explice înclinarea spre meditaţia filosofică şi spre evocarea poetică. Fiindcă şi aceasta din urmă există, chiar dacă nu în forme care să tulbure sensibilitatea lectorului de azi.

Îndemnul intim al călătoriilor sale, numeroase mai cu seamă spre sfîrşitul secolului, izvora nu numai din nevoia de a se sustrage temporar neîndurătoarei lupte pentru existenţă, ci şi din „dorinţa de a se uita pe sine şi de a se cufunda în marele tot din care nu suntem decît o parte desfăcută" [49]. O călătorie în spaţii necunoscute împlineşte, de aceea, o funcţie vitală, regenerativă, împrospătînd puterile minţii, imaginaţia, întreaga fiinţă. În natură, sustras grijilor cotidiene, cărturarul cunoaşte,

[42] „Evenimentul", IX, 1901, nr. 214, p. 3.
* „Arhiva", X, 1899, nr. 9—10, p. 630—632.
[43] Vezi, de exemplu, Vl. Mironescu, *Note de călătorie prin Bucovina*. „Arhiva", XX, 1900, p. 204 sqq.
[44] St. Bujor, *Studenţii români la Atena*, „Evenimentul", IX, 1901, nr. 111, p. 2.
[45] Adela Xenopol, *Prin cetatea Carpaţilor*, Buc., Tip. Gobl Fii, f. a.
[46] I. E. Torouţiu, *op. cit.*, IV, p. 370.
[47] *Ibidem*, p. 374.
[48] A. D. Xenopol, *Amintiri de călătorie*, Iaşi, 1901, p. 45.
[49] *Ibidem*, p. 46.

netulburată, bucuria de a exista, voluptatea contemplării. „Vreau să mă pierd în lumi necunoscute, străine de a mea" [50], scria Xenopol, exprimînd, desigur, nevoia de liniște și izolare a omului modern, căci numai în atari momente „te simți într-adevăr om !" [51].

A. D. Xenopol a călătorit adeseori prin țară, solicitat mai ales de exigențe culturale și politice. Observațiile de ordin social-economic și cultural strecurate în notele sale arată că nu era vorba totuși de o simplă literatură de vacanță, de un *respiro* în activitatea savantului, ci de un interes adînc pentru realitățile din jur, unit cu dorința de a găsi mijloace de ameliorare a acestora.

O călătorie la Dorna în Bucovina (1888) îi dă nu numai obișnuitele satisfacții ale drumeției, ci și ocazia de „a vorbi cu oamenii, a-i întreba asupra vieței și a îndeletnicirilor lor", a cunoaște așadar realitățile din această „frumoasă țară, locuită de români" [52]. Observațiile de natură economică abundă, Xenopol recurgînd chiar și la date statistice. Contactul cu locuitorii, timp de peste o lună, e fără intermediu. „Cît am stat în Dorna, va nota el, am fost față la o mulțime de petreceri țărănești" [53]. Scriitorul examinează, cu această ocazie, elementele care au contribuit la îmbunătățirea vieții social-economice, însemnînd date ce ar merita, desigur, o cercetare specială, în contextul *Studiilor economice* publicate anterior și al numeroaselor sale articole din presa epocii.

O excursiune la Rădășeni din 1893 [54], îi oferă prilejul unui amănunțit studiu sociologic, narațiunea constituind pînă la urmă o schiță monografică, de la care s-ar putea păși mai departe în încercarea de a întocmi istoricul așezării. Informația asupra trecutului se îmbină aici cu impresiile de călătorie, dar interesul se îndreaptă mai ales spre fenomenul economic și social. Ca și Sadoveanu mai tîrziu, el observă spiritul de chiverniseală al rădășenilor, le descrie locuința, ocupațiile etc. Constatarea că „mai toți locuitorii, mai ales cei tineri, știu scrie și citi" îl umplea de uimire, sugerîndu-i analogii cu restul țării, unde analfabetismul era încă atît de răspîndit. Interesante sînt și relațiile pe care le dă asupra lui Tudor Grumăzescu, „omul cel mai cu vază din tot satul", de care „ascultă toți ca de un oracol" [55]. Este vorba de fostul deputat clăcaș în Divanul Ad-hoc, cu care M. Kogălniceanu a păstrat legături permanente [56].

O călătorie la Rîșnov, lîngă Brașov (1912), întreprinsă, pare-se, în perspectiva unei întîlniri cu fruntași ai vieții culturale și politice din Transilvania [57], ocazionează pînă la urmă o amplă expunere istorico-

[50] *Ibidem.*
[51] *Ibidem*, p. 55.
[52] *Ibidem*, p. 31
[53] *Ibidem*, p. 31
[54] Idem, *O excursie la Rădășeni*, „Lumea ilustrată", II, 1893, p. 411 sqq.
[55] *Ibidem*, p. 414.
[56] Artur Gorovei, *Amintiri despre Mihail Kogălniceanu*. Extras din „Arhiva românească" București, 1941.
[57] Cf. I. n., *Din legăturile lui A. D. Xenopol cu Aradul pe linia luptei pentru unitatea națională*. „Ziridava", Arad, IV, 1972, , în curs de operație.

sociologică asupra civilizației românești din această regiune. Date statistice asupra populației și anchete directe sînt puse în valoare. Istoricul, care în ultimul timp colabora asiduu la ziarele arădene „Tribuna" și „Românul", constata cu satisfacție o conștiință națională activă. „Din mai multe convorbiri cu țăranii din Brașov și din împrejurimi, notează el, ne-am convins pe deplin de acest adevăr îmbucurător" [58]. Comparația între români și locuitorii sași determină interesante reflecții, întemeiate pe date pozitive, asupra factorilor materiali și spirituali ai unei civilizații. Obișnuit cu generalizările, el își exprimă încrederea în perfectibilitatea societății umane. „Multe au fost pînă acuma descoperite de om din legile naturii și întoarse spre folosul său ; dar nenumărate sînt încă acele ce voesc să se desfunde minții lui cercetătoare. Este de așteptat ca propășirea să se facă în stăpînirea naturii din partea omului, precum de alta ar fi de așteptat ca ea să răsară și din înfrînarea egoismului, din scăderea tot mai mare a stăpînirii omului asupra omului și din legalizarea nu numai a condiției juridice, ci și a celei economice" [59] De îndată ce abordează planul gnoseologic gînditorul devine însă sceptic, apreciind că „omul izbutește a întrebuința spre binele său legile firii", dar „nu poate pătrunde taina ce le învăluește înțelesul și care se înalță pretutindeni ca un sfinx nepătruns în fața celor mai strașnice sforțări ale inteligenții" [60]. Cauza ultimă este incognoscibilă și omul ar trebui poate să renunțe la *pentru ce*, spre a se interesa doar de *cum* se petrec fenomenele. Conștiința perisabilității lucrurilor îl întristează, iar efortul de a se apropia de geneza lor face loc, momentan, unui sentiment de neputință și spaimă, mintea cugetătorului înfundîndu-se fără speranță în „noianul" originar**. Un curcubeu oarecare, fără existență obiectivă, îi întoarce gîndul la Kant, silindu-l să se întrebe, împreună cu filosoful din Königsberg, dacă lumea exterioară, așa cum o percepem, nu este o plăsmuire a minții noastre. „Pentru ce nu ar fi, ca și curcubeul, întreaga noastră concepție a realității tot numai răsfrîngere a soarelui inteligenții noastre în boabele de rouă ale *lucrului în sine?*" [61]. Răspunsul, ca și în *Théorie de l'histoire*, revendică, în dezacord cu Kant, „cugetarea mai realistă" a timpurilor moderne, care „identifică tot mai mult lumea așa cum ea ne apare cu ceea ce este în lăuntrul ei" [62].

Asemenea gînduri îl preocupau pe Xenopol, pe cînd „soarele se scobora după dealuri" [63]. Ajunsese la cetatea Rîșnovului în amurg, iar peisajul întîlnit avea să-l însemne, pictural, în pagini susceptibile încă de interes.

Descrierile de natură, la Xenopol, sînt oarecum pretexte pentru considerații istorico-sociologice, care abundă în însemnările lui de călătorie.

---

[58] A. D. Xenopol, *Rîșnovul de lîngă Brașov*. Extras din „Viața românească", Iași, 1912, p. 10.

[59] *Ibidem*, p. 17—18.

[60] *Ibidem*, p. 18.

** „Romanul literar", V, 1906, nr. 12, p. 117.

[61] A. D. Xenopol, *loc. cit.*, p. 44.

[62] *Ibidem*.

[63] *Ibidem*, p. 18.

După Rîșnov, vizitează comuna Zărnești, apoi „Cheile", Branul, urcînd muntele Runcu, Măgura Codlei și în cele din urmă — la început de august — vîrful Omul, care-l face să reflecteze din nou asupra destinului politic al poporului român [64].

*

Dar partea cea mai întînsă, dacă nu și cea mai importantă, a notelor sale de călătorie este aceea referitoare la străinătate. Fiindcă, mai ales în ultimul pătrar al vieții, Xenopol a călătorit mult peste hotare, însemnînd cu grijă tot ce i s-a părut că poate interesa și pe alții. Ne-au rămas astfel ample descrieri de călătorie din Elveția, Austria, Italia, Franța. A fost însă și în Belgia, în Anglia și a dorit să viziteze, în ultimii ani, Rusia, cu gîndul de a ține acolo cîteva prelegeri de istorie. Împrejurări paraștiințifice au împiedicat însă realizarea acestui gînd.

Observațiile culese în aceste călătorii Xenopol le-a consemnat în *Amintirile* sale și în *Tablouri după natură*, lucrări ce înlesnesc astăzi apropierea de universul sensibil al cărturarului. Mai mult încă, preocupările istorice, economice, sociologice etc. se prelungesc paradoxal în aceste evadări pe care călătorul le-ar fi dorit purificate de frămîntările zilei.

Se înțelege că nici în cazul acestor călătorii nu vom încerca să refacem itinerariile, altminteri vrednice de interes, mulțumindu-ne cu cîteva constatări de ordin general.

În 1890 A. D. Xenopol a vizitat Viena, apoi s-a îndreptat, prin Amstetten, spre Salzburg. Lacul Zell îi produce o impresie puternică, liniștitoare [65], iar natura vegetală îl îndeamnă la visare.

În Elveția călătorul urcă de la Territet spre satul Glion, situat pe o înălțime prăpăstioasă, de unde privirile îmbrățișează întreaga vale [66]. Adăpostit pe terasă de arșița soarelui, el observă, în ceasurile după amiezii, schimbarea coloritului — cer, nouri, munți și apă — pînă ce întunericul le ia în stăpînire pe toate. „Cît timp soarele este în toată puterea lui, deasupra, sus, pe orizont, umbrele sînt scurte și lumina lui puternică umple aproape toate văile, toate scobiturile. Întregul pămînt pare învălit într-o mantie de aur, așternută ca o gază străvezie peste albastra hlamidă a lacului. De cum începe a se apleca astrul zilei spre asfințit, umbrele încep a se lungi; ele umplu mai întîi văile mai joase pentru a izvorî apoi din ele tot mai sus, către văile superioare". Treptat, „lumina începe a se stinge pe firmament", detaliile se estompează, întunericul capătă densități de pastă. „Curînd după aceea, prin văzduhul înegrit, departe, umbra mai neagră a munților mari și în fund, dedesubt, la o adîncime ce pare nemăsurată, vezi sclipind încă, din cînd în cînd, cîte un val mai nebunatec care, în goana lui pe suprafața lacului, a putut fura pentru o clipă lucirea unei stele" [67].

---

[64] Cf. Emil Micu, *A. D. Xenopol și Țara Bîrsei*, „*Almanah turistic 1972*", București, 1971, p. 193—194.

[65] A. D. Xenopol, *Amintiri de călătorie*, p. 49.

[66] *Ibidem*, p. 58.

[67] *Ibidem*, p. 58—59.

Asemenea descrieri nu sînt lipsite de virtuți artistice, remarcate la vreme, între alții, de Em. Gîrleanu [68], M. Dragomirescu [69], I. Petrovici[70].

Ultimul dintre comentatorii amintiți aprecia că deși „Arhiva" părea, în genere, „vetustă și ofilită" s-au tipărit în ea „cîteva pagini admirabile, în care se înfrățeau armonic evocarea naturii și meditația filosofică". Paginile fuseseră scrise de A. D. Xenopol și în ele se puteau întîlni „reflecții pline de sugestie și de taină" [71]. Fără să observe exagerările, evidente și atunci, Em. Gîrleanu reținea limbajul elegant și precis al însemnărilor lui Xenopol, efortul remarcabil de plasticizare a tablourilor [72]. În adevăr, frumusețile firii îl cuceresc cu totul și numai perspectiva inexorabilului sfîrșit îl întunecă o clipă ; armonia se sparge, o coardă parc a fi plesnit în imensa harfă a naturii. Călătorul se redresează însă numaidecît spre a-și continua șirul gîndurilor și ele se mulează în genere pe realități.

În notele de călătorie A. D. Xenopol se vădește un comentator atent și pasionat, pentru care granița dintre artă și natură nu e deloc fixă, astfel că „amestecarea uneia cu cealaltă" îi apare firească. „Arta nu e frumoasă, observă el, decît atunci cînd poate fi luată drept natură", și această convingere îl îndreptățea să descrie priveliștile elvețiene așa cum ar fi prezentat o galerie de pictură. „Parcă vedem tablouri uriașe, atîrnate de cuie nevăzute pe nesfîrșitul tăriei". În fața unui peisaj natural, ca și în fața unei picturi, el te îndeamnă să închizi ușor ochii, pentru a face să treacă frumusețea, fulgurînd, prin lumina conștiinței : „formele înțepenite par a executa, într-adevăr, în scurta clipită, mișcarea ce-o înfățișează, schima pare a se îndeplini, piciorul a păși, gura a surîde". În fața Burgenstockului, enormele blocuri de piatră înfipte în adîncul lacului îi îndreaptă gîndul la vremile geologice și un peisaj antediluvian se reconstituie în imaginația lui obsedată de lecturi.

Fără îndoială, reflecțiile presărate de Xenopol în aceste însemnări de călătorie ar merita un popas mai îndelung. Cîteva exemple ar putea fi reținute încă și în acest cadru. Vîslașul care îl poartă peste lacul Leman cu sudoarea revărsată pe tîmple și contrabandiștii care transportă, în grabă, mărfuri pe țărmul francez, îl fac să cugete la natura frumosului și la condițiile percepției estetice. „Pentru ei, observă Xenopol, frumos nu exista, nu putea să existe, deoarece numai interesul le umplea gîndul" [73]. Multiplu condiționată, percepția frumosului rămîne, de aceea, apanajul celor puțini.

Convins apoi că „asupra artei și asupra frumosului din natură se poate spune totdeauna ceva interesant" [74], A. D. Xenopol a comunicat cititorilor „Voinței naționale" (1890) impresiile sale despre arhitectura și

---

[68] Em. Gîrleanu, *Amintirile de călătorie ale d-lui A. D. Xenopol*, „Evenimentul", VIII, 1901, nr. 279, p. 1.

[69] M. Dragomirescu, *loc. cit.*

[70] I. Petrovici, *Rotocoale de lumină*, București, 1934, p. 145—146.

[71] *Ibidem.*

[72] Em. Gîrleanu, *loc. cit.*

[73] A. D. Xenopol, *Amintiri de călătorie*, p. 62.

[74] Idem, *Parisul — arhitectură, muzică*, „Voința națională", VII, 1890, nr. 1791, p. 2.

muzica Parisului, „orașul artei" prin excelență. El descrie structura edilitară a metropolei, apreciind că „una din condițiile esențiale ale frumosului este varietatea". În adevăr, exemplifica Xenopol, „cine n-a admirat minunata perspectivă din Luvru, peste grădina Tuileriilor și Piața Concordiei, prin Cîmpiile Elizee către Arcul de triumf și mai ales admirabila vedere ce se desfășoară invers, de la Arcul de triumf către piața Obeliscului? Comparația cu Viena și Berlinul se face, firește, în favoarea capitalei franceze, cu mențiunea că în timp ce monumentele pariziene sînt toate *istorice*, cele din Viena și Berlin sînt mai ales *decorative*. *Opera* din Paris îi apărea ca „expresia frumosului suprem, „cel mai frumos din templele dedicate muzicii, totuși nu lipsit de cusur în alcătuirea exterioară, fapt care la vremea sa a determinat sinuciderea arhitectului. Construcțiile private, adesea impunătoare, bogat ornamentate, îi apăreau uneori lipsite de eleganță.

Graba nu stă în firea călătorului Xenopol. La München el rămîne cîteva zile spre a vizita galeriile de artă, iar observațiile sale au făcut obiectul unui interesant schimb de scrisori cu pictorul Ștefan Popescu [75].

Impresiile din Italia le-a expus într-un ciclu de conferințe la Universitatea din Iași (mai—iunie 1905) [76]. În cea dîntîi a prezentat Roma, metropola cu cea mai mare densitate istorică, insistînd, firește, asupra monumentelor de artă. A descris apoi excursia făcută de membrii congresului internațional de psihologie la Tivoli, spre a vedea vila lui Hadrian.

Contactul cu „cetatea eternă" îi sugera reflecții asupra destinului civilizației. Fiindcă nicăieri prefacerile impuse de timp, stratificarea necurmată a epocilor nu era mai evidentă și istoricul se întreba, firesc, asupra temeiului primordial și obscur al acelor prefaceri. „Voiam să cunosc, mărturisea istoricul, nu numai cauzele imediate ale fenomenelor, ci cauza unică, mare și adîncă a schimbărilor în sine" [77]. Civilizația ajunsese la un nivel mondial, „peste care altul nu mai poate fi, afară dacă am depăși hotarele planetei noastre". Ce putea dar să urmeze? Logica îl ducea la sumbra concluzie a extincției totale, concluzie atenuată întrucîtva prin invocarea imperativului etic [78].

Altădată Xenopol a evocat orașul Neapole, descriind marea, insula Capri, ruinele impunătoare de la Pompei, iar cu alt prilej Florența și Veneția [79]. Îl interesau monumentele, muzeele, locurile istorice, peisajele, pe care le-a descris cu o emoție controlată de logica istoricului. Nu lipsesc nici interjecțiile, nici reveria solitară, nici ambiția comunicării cît mai multor date, deși scriitorul nu voiește decît să destindă spiritele, să le pregătească astfel pentru noi asimilări.

---

[75] „Arhiva", XVIII, 1907, nr. 11, p. 477—483 ; nr. 12, p. 516—529.

[76] Auditor, *Conferințele d-lui Xenopol de la Universitate*, „Evenimentul", XIII, 1905, nr. 94, p. 1—2.

[77] A. D. Xenopol, *De pe Aventin*, în *Tablouri din natură*. Iași, (1913), p. 5.

[78] *Ibidem*, p. 7—8.

[79] Auditor, *loc. cit.*

Însemnările de călătorie ale lui Xenopol instruiesc înainte de toate. Fără să aibă densitatea și valoarea literară a celor publicate ulterior de N. Iorga[80], Eugen Lovinescu[81], I. Petrovici[82], Al. Roseti[83], M. Ralea[84] ș.a. ținind la retrăirea unor momente culturale sau artistice, ele nu sînt nici simple dări de seamă, menite doar să călăuzească pe alții. G. Călinescu observa odată că „însemnările de călătorie au acest excepțional interes de a arăta nivelul de la care un individ, și prin el un popor, știe să privească valorile de civilizație risipite pe glob[85]. Dacă Golescu nu vedea în Occident, la începutul secolului, decît prosperitatea materială și buna administrație, peste cinci decenii Xenopol manifestă, în chip firesc, o curiozitate mult mai largă și mai nuanțată.

Însemnările lui de călătorie nu sînt, desigur, „un cap de operă" cum le prezenta presa locală[86], nici „cea mai bună proză, după aceea a lui Odobescu" precum le lăuda unul dintre colaboratorii săi pe tărîm publicistic[87]. Ele nu au nici valoarea științifică a memoriilor lui Em. Racoviță, ori a celor scrise mai tîrziu de Sextil Pușcariu, dar depășesc în chip evident nivelul mediu al memorialisticii din epoca sa[88], constituind o sursă indispensabilă pentru cercetătorii vieții și operei acestui mare cărturar.

Nu e lipsit, credem, de interes, să notăm ceea ce Xenopol însuși vedea în *Amintirile de călătorie* publicate în „Arhiva": „Toate sînt luate după natură și scrise curînd după a lor videre, lăsîndu-se numai timpul necesar spre a se așeza și limpezi în minte. În afară de descriere, la fiecare pas sînt observații estetice asupra ...deosebitului caracter al impresiunei frumosului și a celei a sublimului, asupra facultății minței de a închipui frumuseți mai perfecte decît din natură, a imposibilității în care se află mintea de a întrece prin închipuire impresiunile sublimului etc."[89]

Asemenea speculații nu constituie cu toate acestea nota dominantă a notelor sale de călătorie, în care preocuparea de căpetenie rămîne descrierea locurilor, a oamenilor integrați în picsaj și a problematicii lor. O comparație cu însemnările de călătorie ale Elenei Văcărescu, de pildă, ar eviden-

---

[80] N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902; *Drumuri și orașe din România*, București, 1904; *Sate și mănăstiri din România*, București, 1916; *Orizonturile mele. O viață de om așa cum a fost*, vol. I—III, București, 1934; *Memorii*, vol. I—VII. Etc.

[81] Eugen Lovinescu, *Pagini de război*, București, (1916); *În marginea epopeei*, București, 1919; *Pe drumurile Eladei*; *Memorii*; *Aqua forte* etc.

[82] I. Petrovici, *Impresii din Italia*, București, 1939. *Amintirile unui băiat de familie*, București, 1925 etc.

[83] Al. Rosetti, *Note din Grecia*, București, 1938.

[84] M. Ralea, *Memorial. Note de drum din Spania*, București, 1930 ș. a.

[85] G. Călinescu, *Note din Grecia de Al. Rosetti...*, „Jurnalul literar", Iași, I, 1939, nr. 5, p. 3.

[86] „Evenimentul", 24 martie 1901.

[87] Caion, *A. D. Xenopol*, „Cronicarul", 1918, nr. 27.

[88] A se vedea, de pildă, Gh. Ghibănescu, *Din vacanță*, „Opinia", II, 1898, nr. 70, 72, 82; *Drumul de la Tîrgul Ocna la Slănic*, *ibidem*, III, 1899, nr. 68; *Schitul lui Cantemir*, *ibidem*, nr. 56.

[89] „Anuarul Universității din Iași", 1899—1900, Iași 1901, p. 49. Vezi și *Istoria ideilor mele*, în I. E. Torouțiu, *op. cit.*, IV, p. 412—413.

ția foarte net deosebirea între modalitatea pur artistică a scriitoarei de a evoca peisajul elvețian[90] și aceea a lui Xenopol, în care istoricul, economistul, sociologul, filosoful, sînt prezenți la tot pasul și conlucrează.

Pe de altă parte, spre deosebire de notele de călătorie ale lui T.T. Burada, întocmite din perspectiva etnografică, cu scopul de a contura difuziunea elementului românesc, A.D. Xenopol se menține în rolul călătorului care vrea să atragă atenția asupra frumusețiilor naturii și a valorilor culturale, fără să ignore însă omul și istoria, care rămîn — în însemnările lui de călătorie — o preocupare permanentă, deși subsidiară.

Chiar *Istoria ideilor mele* depășește în unele privențe caracteristicile memoriilor, atît de frecvente la marile personalități, recomandîndu-se mai curînd ca o istorie pragmatică, aplicată la evoluția social-politică și filosofică a autorului[91]. Ea fusese gîndită ca un auxiliar al operei, la îndemîna comentatorilor de mai tîrziu. Omul se voia lăsat în umbră, încredințat că partea durabilă a existenței sale o constituiau ideile puse în circulație. Numai că aceste idei trebuie căutate și în notele de călătorie, unde obsesiile filosofului se evidențiază pregnant. Evocarea întîmplărilor de altădată, are semnificația unei *înfiripări*, cum declară memorialistul, cu alte cuvinte a unei readuceri în *existență*. Impresii mai vechi, provocate de peisaje, oameni, evenimente, reînvie, „făcînd iarăși să tremure gîndul ce le învăluia o dată în străvezia lor haină"[92]. Și numai această incitare la meditație, numai această provocare la *existență* justifică demersul memorialist. „Le voyageur c'est l'homme, le voyage c'est la vie", scrisese Lamennais. A.D. Xenopol știa aceasta.

A. D. XENOPOL, MÉMORIALISTE

RÉSUMÉ

L'auteur aborde un aspect moins connu de l'oeuvre de l'historien et du philosophe de Iași : sa littérature de mémorialiste, envisagée dans un sens large, qui embrasse son autobiographie de 1913, comparée avec l'*Histoire de mes idées* d'Edgar Quinet, *Amintiri de călătorie* (Souvenirs de voyage, Iași, 1901), les évocations du volume *Tablouri de natură (Tableaux de la nature*, Iași, 1913), aussi bien que les pages dispersées dans „Noua revistă română" (La Nouvelle revue roumaine) ou „Viața românească" (La Vie roumaine). Les lettres adressées à I. C. Negruzzi, à l'époque de ses études à Berlin (1867—1871), inestimables sources d'information, sont considérées ici sous l'angle d'une activité de mémorialiste.

Si *Istoria ideilor mele* (Historie de mes idées, 1913) est intéressante pour la genèse de l'oeuvre de Xenopol, ses notes de voyage sont particulièrement significatives pour l'his-

[90] Elena Văcărescu, *Pe lacul de Lucerna*, „Evenimentul", XIX, 1911, nr. 137, p. 2 (trad. din „Le Figaro").

[91] Gheorghe Alexandru, *A. D. Xenopol din nou în atenția comentatorilor și a editorilor*, „Revista de filozofie", XV, 1968, nr. 8, p. 977.

[92] A. D. Xenopol, *Un suiș pe Ceahlău*, „Arhiva", XVII, 1906, nr. 6, p. 241.

torien, le sociologue, l'économiste, l'écrivain qui y font sentir leur présence dans une étroite collaboration. Il ne s'agit pas là d'une simple littérature de vacances, d'un *respiro* dans l'activité du savant, mais bien de manifestations plus complexes où, sollicité par les réalités immédiates et donnant libre cours à son désir de trouver des moyens d'amélioration de la vie, Xenopol formule, à chaque pas, des observations d'ordre social, économique et culturel, abordables dans le contexte de ses *Studii economice* (Études économiques), publiées antérieurement et de ses articles dans la presse. On y trouve également assez de pages d'intérêt littéraire, où la peinture de la nature et ses méditations philosophiques s'allient harmonieusement. A. D. Xenopol s'y révèle come un comentateur attentif et passionné, pour qui les frontières entre l'art et la nature ne sont guère fixes.